

Práce z dějin vědy

***Studies in the
history of sciences
and humanities***

Vydává
Výzkumné centrum pro dějiny vědy,
společné pracoviště Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR
a Univerzity Karlovy v Praze

Editor: Antonín Kostlán

Svazek 8

Tento sborník vychází za finančního přispění Ministerstva školství,
mládeže a tělovýchovy ČR v rámci podpory projektu výzkumu
a vývoje LN00A041.

FRANTIŠEK GRAUS – ČLOVĚK A HISTORIK

SBORNÍK Z PRACOVNÍHO SEMINÁŘE
VÝZKUMNÉHO CENTRA PRO DĚJINY VĚDY
KONANÉHO 10. PROSINCE 2002

Sestavili a redakčně připravili
Zdeněk Beneš, Bohumil Jiroušek a Antonín Kostlán

Výzkumné centrum pro dějiny vědy

Praha 2004

přijímat jejich názory, ale není nutno je takovýmto způsobem odmítat. Nás zajímá otázka politická, nikoliv Vaše odborná. Tato diskuse měla smířit a potlačit tento tón.

Ak. Málek¹⁸⁾: Jsem toho názoru, že tento spor má jít plně na veřejnost. Zbytečně tu kloužeme po otázce, zda může či nemůže být knihy zneužito. Nejlepší bude, když se rozřeší spor před celou veřejností. Postupovali bychom nesprávně, kdybychom to oddalovali.

Ak. Procházka¹⁹⁾: Myslím, že základní otázkou je otázka vědecká, jestli taková práce zjišťuje pravdu historickou, jestliže je to bádání a v tomto smyslu nemůže zásadně její zveřejnění škodit, i když je nebezpečí, že by jí bylo zneužito, protože to může být v každém případě.

Ak. Šorm: Kdyby v práci docházelo k nějaké otázce různé koncepce našich historiků, tak by to bylo škodlivé. Jsem také pro to obě věci publikovat.

Ak. Průšek: Nikomu nešlo o to, aby jedna z publikací byla zakázána. Jde o interpretaci.

Ak. Málek: Souhlasím s názory ak. Procházky. Vědecké pře jsou běžné v naší tradici. Nesmíme váhat dávat otázky před veřejnost.

18) Málek Ivan (1909-1994), mikrobiolog, jmenován řádným členem akademikem rozhodnutím prezidenta republiky ze dne 12. 11. 1952.

19) Procházka Vladimír (1895-1968), právník, jmenován řádným členem akademikem rozhodnutím prezidenta republiky ze dne 12. 11. 1952.

O POSTAVENÍ HISTORIE V KULTURNÍM ŽIVOTĚ

František Graus

Srovnáme-li postavení historie (a do značné míry společenských věd vůbec) v 19. století a dnes, lze na první pohled postřehnout rozdíl. V 19. stol. tvořil celkový obraz minulosti integrující součást celého kulturního života národa, ovlivňoval a zdůvodňoval postoj v přítomnosti. V 20. stol. ustoupilo vědomí minulosti na periferii kulturního dění bez ohledu na to, že i odborné historické knihy dosahovaly nebývalých nákladů, a bez ohledu na vzletné „historické“ ozdoby řeči čítankových článků.

Tento ústup historie z ústřední kulturní pozice není jen zjevem, který lze pozorovat u nás; projevuje se víceméně ve všech zemích. Zkoumat příčiny a oprávnění tohoto „ústupu“ je pak nutné jak z hlediska celé kultury, tak i z hlediska historie samé. Neboť vzdá-li se historie své společensko-kulturní funkce (a té se vzdala u nás vědomě buržoazní historiografie v 20. století a nevědomky i naše nová historiografie po r. 1945), nemá historie vlastně své oprávnění, stane se bezúčelnou hříčkou jednotlivců a společnost pak zajímá jako předloňský sníh. Ba co hůře – stane se „odůvodněním“ pro kdejakou dryáčnickou demagogii, je s to ospravedlnit vše.

U nás měla historiografie zcela zvláštní a dominující postavení v kulturním dění 19. století, k ilustraci stačí vzpomenout jména Frant. Palackého. Bylo to zcela pochopitelné a nutné u národa se slavnou minulostí, který začínal boj o svou samostatnost. Rozvádět tu skutečnost zde nebudu a necítím se k tomu ani povolán. Upozornil bych tu pouze na okolnost, že toto dominující postavení mělo i své nevýhody (to historikové snadno přehlízejí), a to jednak pro kulturu vůbec tím, že zakrňovaly ostatní společenské vědy, především filosofie, jednak

pro historii, neboť musilo vést (zvláště u popularizačních prací) k idealizaci minulosti.

Toto výsostné postavení historie bylo již v druhé polovině 19. stol. otřeseno ve svých kořenech. Útok proti postavení historie (nebo lépe řečeno proti historické koncepci nastupující buržoazie) byl především diktován skutečností, že tato koncepce již nemohla vyhovovat vládnoucí buržoazii, neboť koncepce zdůrazňující historickou podmíněnost společenských institucí se konec konců musela obracet proti buržoazii samé. V historiografii sloužil k boji proti ideologii nastupujícího měšťanstva především tzv. historismus. Historismus sice důsledně poukazoval na dobovou podmíněnost jednotlivých jevů, ale nezrelativizoval jen jevy samotné (to bylo naprosto správné), ale zrelativizoval (a tím i de facto odstranil) objektivní zákonitosti společenského života. Dále pak historismus ve svém kulturním působení individualizoval minulost.

Pokusil bych se alespoň poněkud ilustrovat tuto myšlenku: Zatím co antická historiografie se snažila v podstatě poučovat jednotlivé národy, obracela se nikoliv na jedince, ale na „národ“ jako celek, historiografie poloviny 19. století se začala stále více obracet na individuum, hrdinové se stávali ne národy, ale jedinci. Zatímco starší historiografie v podstatě typizovala jednotlivé národy (stačí vzpomenout nadšeného ohlasu pokusu J. G. Herdera u všech evropských národů) a hodnotila jednotlivce z hlediska národního buď kladně nebo záporně, typizovala novější historiografie jednotlivce a začala v podstatě podle nich hodnotit národy.

Tím, že historie přestala „poučovat národy“ a snažila se „poučovat jednotlivce“, se sama do značné míry vzdala své společenské funkce jako historie, začala (špatně) suplovat filosofii nebo teologii. Celý tento vývoj pak byl dovršen vývojem za imperialismu, kdy se stále otevřeněji začala „likvidovat“ objektivní existence zákonitostí ve společenském dění, kde se historie stala podle starých slov Voltairových: Velikým skladištěm, kde si každý vezme, co potřebuje, nebo podle slov Th. Lessinga: dáváním smyslu něčemu, co smysl vůbec nemá. Neboť obracíme-li se na minulost z hlediska „ryzího individualismu“, nemůže mi dát historie vskutku jinou odpověď, než starou pravdu perské bajky, že lidé se rodili, milovali, trpěli a umírali. Historie se

nikdy nezabývala (a nemůže zabývat) zákonitostmi života jednotlivce, ale vždy jen společnosti. Historie je společenská věda a jen jako taková má své oprávnění.

Ke všem těmto změnám způsobených celým vývojem historiografie přistupuje ještě, že historikové mnohdy ztratili ze zřetele svou společenskou odpovědnost, že začali historicky „zdůvodňovat“ kde co. Je nasnadě, že historie – stejně jako každá jiná věda – se vyvíjí, že nutně spěje k lepšímu poznání minulosti. To předpokládá, že bude též leckteré události a osobnosti hodnotit dnes jinak než kdysi. To samo je nutným výsledkem každého vědeckého vývoje, a jen hlupák by mohl tento vývoj historii vytýkat. Právem lze však historikům vytknout, že mnohdy nové hodnocení nevyplývá z nových skutečností nebo ze zdokonalení metody, ale z okamžité potřeby. Vezměme jako příklad, kolikrát byly jednotlivé otázky našich dějiny posledních 50 let „přehodnocovány“ (c. k. profesory, profesory první republiky, pak intermezzo „druhé republiky“, fašisty, konečně pseudo-marxisty) a nebudete se naprosto divit, když sebaivnější člověk se stane k těmto různým „přehodnocováním“ skeptický, když nakonec u něho vznikne dojem, že historií, podobně jako biblí, lze na světě zdůvodnit prostě vše. Toto zprostitování historie je jen rubem její individualizace, je jen výrazem toho, že historikové ztratili ze zřetele nejen společenskou funkci historie, ale i společenskou odpovědnost historiků. Je pak dále projevem toho, že historikové si neuvědomili skutečnost, že historie je jen součástí společenských věd vůbec, nebo jinými slovy: že historik si nikdy nemůže vytvořit „historický obraz“ společnosti, aniž vychází z nějakého světového názoru. (Konkrétně pro naši novou historiografii to znamenalo „přezírání“ filozofie, převzaté z buržoazní historiografie, nebo v praxi upadání do nejhrubších ideologických chyb).

Komu slouží celý tento vývoj a kam směřuje? U buržoazie je odpověď na tuto otázku snadná: uvědomění si objektivních zákonitostí, společenské funkce historie i odpovědnosti historiků ke společnosti musí nutně vést historika do boje proti buržoazii. V opačném případě historik, byť i subjektivně sebestativnější, slouží buržoazii, zanikající třídě. Ale čím vysvětlit, že mnoho rysů tohoto úpadku se projevuje i u nás, a to i u historiků subjektivně naprosto poctivých? Čím vysvětlit,

že i u nás pocítujeme v společenském životě přezírání historie, z velké části oprávněnou nedůvěru v historii, jíž „lze odůvodnit vše“? Je tato negace historie (a společenských věd vůbec) – při všem vnějším dovolávání „slavné minulosti“ a „vědeckého učení o společnosti“ správná, nebo i jen možná?

Omezím se tu na historii, vědní obor, v němž pracuji; odpověď je tu jednoznačně negativní. Nikdy a za žádných okolností nelze minulost negovat, nikdy nelze udělat pod minulost prostě čáru a začít znova od počátku. Každé vědomé negování minulosti musí vždy znovu vést k opakování minulých chyb, k propadávání starým omylům. Tak jako člověk nemůže nikdy začít svůj život znovu, tím méně to může společnost, vytvořená v minulosti.

Názorně se o správnosti tohoto názoru můžeme přesvědčit např. když si uvědomíme důsledky, které pro nás měl fašismus. Přímá fašistická ideologie se u nás za okupace naprosto zdiskreditovala, neměla takřka zastánce. Ale nepřímé důsledky fašismu zapustily i u nás kořeny; na jedné straně víra, že vše lze „rozřešit“ pouhou mocí, že společenský a kulturní život je konečkonců diktován násilím, na druhé straně názor mnoha intelektuálů, že nezbyvá, než se stáhnout do sebe, do „vnitřní emigrace“. (*Nikoliv náhodou byl tento termín ražen po r. 1945 v Německu*). *Unás je pak ještě rozšířenější maloněštická odřůda tohoto postoje, námé „švejkování“.*

Rozvádět názor, že minulost nelze negovat, tu nemohu; znamenalo by to zdaleka překročit rámeček článku. Myslím, že to není rovněž zapotřebí. Z významu historie však vyplývá i její společenská funkce, namnoze nesprávně interpretovaná.

V čem tkví kořeny nesprávného pojetí historie? Soudím, že tkví v nesprávném chápání její společenské funkce. Úkolem historiků není, jak bylo a je mnohdy mylně vykládáno, „zapalovat masy“. K tomu se vědecká práce nehodí, to znamená směřovat buď historii s uměním nebo s novinářstvím. Nebude například sporu o tom, že Olbrachtova Anna proletářka bude bezprostředněji působit na čtenáře než vědecká monografie, že čtenář bude mít vždy plastičtější dojem z Jiráskova románu, než z vědeckých dějin Palackého. Úkolem historiků není a nemůže být dodatečně příkrašlovat nebo očerňovat minulost, „přibarvovat“ ji podle okamžité potřeby. Výrazným příkladem, až kam

došlo takové přibarvování, je např. skutečnost, že v nově vydaných sebraných spisech Švermových je dokonce libovolně upraven článek o roce 1848! Úkolem vědy není a nemůže být dodatečně zdůvodňovat dogmata. Toť úkol teologa-scholasty, ale nikoli vědce. Pro historika nikdy nemůže být určující mínění „význačných činitelů“ na řešení vědecké otázky.

Historik také nemůže vidět cíl své práce v samoučelném „objasňování minulosti“, v „historii pro historii“, neboť tím by se stal pro společnost zbytečnou přítěží, tím by degradoval historii na stejný stupeň, jako pěstování kytíček na zahrádce pro vlastní potěchu a k zálibě několika nadšenců. Co je tudíž vlastně společenským úkolem historie?

Historie je součástí společenských věd a jako taková má především za úkol působit při vytváření světového názoru, při dalším propracování vědeckého názoru na společnost. Dnes už historie nemůže hrát tu úlohu v našem kulturním dění, jak ji hrála v 19. stol. Tomu brání skutečnost, že celý náš život od oněch dob se změnil, že dnes se stává kulturní dění stále světovějším. Dnes nebojujeme o udržení národa nebo o dosažení národní samostatnosti; tyto úkoly jsou splněny. Dnes bojujeme o vítězství socialismu a v dané etapě o zachování míru. To jsou úkoly zdaleka přesahující rámeček národních dějin, to jsou problémy dějin světových. Proto pochopitelně se nemůže omezit dnes kulturní dění na poměrně úzký rámeček 19. stol., proto každý neoromantismus, pokusy o ožívování dějinné koncepce 19. stol. musí být předem odsouzeny k nezdaru. Proto také historie nemůže už dnes mít centrální postavení v kulturním dění, jak je měla kdysi. Dnes může mít toto centrální postavení jen vědecké učení o celé společnosti, její minulosti a přítomnosti, může je mít jen marxistická filozofie, která má shrnovat a zevšeobecňovat všechny naše znalosti o životě vůbec.

Kultura, jako celek, chce-li mít oprávnění své existence, musí neustále bojovat o ucelený světový názor, budovat a zdokonalovat jej. Marxismus-leninismus je pak vědeckým učením o společnosti a ne nějaká víra, jak bylo mnohdy falešně vykládáno a uplatňováno v praxi. Historie má pak pomáhat při budování uceleného, vědeckého názoru, jako jedna z nejdůležitějších společenských věd. Pouze tak má, podle mého názoru své oprávnění. Historik má samostatně myslet;

má být především vědcem a nikoliv propagandistou, nikdy se nesmí stát teologem. Jen tak bude s to splnit své úkoly.

Mohl jsem tu pochopitelně problematiku jen naznačit, rozvést ji by znamenalo napsat knihu. Obracím se však úmyslně na větší okruh než na historiky, neboť soudím, že jde o součást kulturní problematiky, přesahující rámec jedné vědy. Jde konec konců (v různých obměnách) o naši kulturu a její funkci. V jednotlivých vědních oborech se objevuje problematika tu vyhraněně, tu zastřeněji. V historii, zabírající minulost celé společnosti, se musí nutně objevit zvláště ostře.

Literární noviny č. 15/1956, s. 3

MINULOST – ÚKOL, NEBO MÝTUS?

František Graus

Pro každou lidskou pospolitost, ba pro každého jedince, který překročil jistou věkovou hranici, vyvstává jako nezbytnost vyrovnávat se s vlastní minulostí. Ať to činí jakýmkoliv způsobem, bude pro něj minulost vždy znovu úkolem a mimoděk splyne to, co vskutku učinil i co (podle svých pozdějších znalostí a zkušeností) učiniti měl. Proto je také stará takřka jako lidstvo samo snaha minulost nějak vylepšit, najít v této změti událostí zdánlivě nebo skutečně nesmyslných nějaký smysl, neboť při ohlédnutí nazpět se nám minulost naší vlastní osoby, národa a hlavně lidstva jeví většinou jako málo uspokojivá, plná omylů a promarněných příležitostí. Jedinec, naštěstí, zapomíná na neúspěchy a omyly, a čím více stárne, tím více přikrašluje a idealizuje svou vlastní minulost, především své mládí. To samo o sobě není tragické a jeho okolí obvykle tyto zkazky nebere příliš vážně. Situace se však mění, není-li idealizováno vlastní mládí, ale minulost nějakého kolektivu. Neboť minulost se stává problémem, a nikoliv jen pro jedince, ale i pro každou pospolitost.

Na nejstarším stupni člověk zvládal dějiny ještě ryze mýtickými prostředky, kmen byl odvozován od božského, bájného předka a minulost se změnila ve svaté dějiny, v popis putování a působení božstva na zemi. Člověk – jedinec i kmen – se vyrovnával s minulostí i s přítomností tím, že v určité době a přesně předepsanými rity božstvo napodoboval, a tím i s ním splýval. Dějiny na tomto stupni vlastně neexistují – možností každoročně božstvo napodobit se stávají dějiny vždy znovu přítomné: vědomí minulosti je překonáno. Není tu ještě vědomí protikladu individua a kolektivu, neboť kolektiv je tak malý, že vědomí kolektivní i individuální prakticky splývá dohromady.